

Bəhrəm Cəfər oğlu Məmmədov¹
TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN DİL QAYDALARI MƏZMUN
XƏTTİ ÜZRƏ TƏDRİSİ

Orta məktəbdə tədris edilən mürəkkəb cümlə tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələri özündə birləşdirir. Şagirdlər mürəkkəb cümlə haqqında müəyyən bilgilər əldə etdikdən sonra qarşılaşdıqları mürəkkəb cümlələləri bir-birindən fərqləndirmək zərurətə ortaya çıxacaqdır. Bu mənada ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün "Azərbaycan dili" (tədris dili kimi) fənni üzrə dərsləyin 73-cü səhifəsində böyük Azərbaycan şairi, Azərbaycan ədəbiyyatında sərbəst vəznin yaradıcısı Rəsul Rzanın "Məndə ixtiyar olsaydı" şeirinin verilməsi yerinə düşür, bu mətn növbəti dərstdə şagirdlərə tabesiz mürəkkəb cümləni tədris etmək üçün motivasiya xarakteri daşıyır.

Mətnlə tanış olduqda aydın olur ki, dərsləkdə mürəkkəb cümlənin tədrisində həsr edilmiş mövzular, mətnlər, çalışmalarda təqdim edilmiş cümlələr informasiya yükü, şagirdlərin təlim-tərbiyəsinə xidmət etməsi, dünyagörüşünün formalaşmasına xidmət etməsi baxımından da olduqca uğurlu seçimdir. Şeir şairin humanist fikirlərini əks etdirir. Şeirnin məzmununda şair müharibələrin olmasını istəmir, güllələrin yerinə güllərin açılmasını, soyuq havalarda ürəklərin soyunmasını, göz yaşlarının axmasını yerinə buluqların axmasını, insanların xoşbəxt yaşamasını istəyir. Şair sərbəst vəznin tələblərindən yüksək sənətkarlıqla yararlanaraq fikirlərini mürəkkəb cümlə şəklində, lakin ahəngdarlıqla, poetik dillə təsvir edir. Məzmunun artıq yeniyetmə yaşlarında olan azərbaycanlı balalara müsbət şəkildə təsir edəcəyinə şübhə etmirik, eyni zamanda şagirdlərin fikirlərini mürəkkəb cümlə şəklində ifadə etməsi bacarıqlarının formalaşmasında da bu nümunənin təsirli olacağı qənaətinəyik. Bu nümunənin ilk misrasının "Mən istəyirəm" cümləsi, tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsi ilə başlaması fikrimizi qüvvətləndirir. Nümunəyə diqqət edək:

"Mən istəyirəm:

Buludlar aqılsız, uşaqlar aqılsızın-

Analı, ya anası!"

Şeir bu hissədə işlənmiş cümlələrə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, birinci cümlə tamamlıq budaq cümləsinin baş cümləsidir "Mən istəyirəm" (nəyi?), budaq cümlələr isə xəbərləri əmr şəklində verilmiş iki cümlədən "Buludlar aqılsız, uşaqlar aqılsızın" cümlələrindən ibarətdir ki, bu cümlələri də öz növbəsində qarşılaşdırma məna əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə hesab etmək mümkündür. Daha bir maraqlı nüans ondan ibarətdir ki, şair budaq cümlənin ikinci tabesiz mürəkkəb cümləsinin mübtədasına aid ola biləcək təyini ayrı, təyin edilən sözdən sonra, ayrıca misrada vermişdir. Adətən təyin təyin etdiyi cümlə üzvündən sonra işlənir, lakin yüksək poetik ilhamla yazılmış şeirlərdə təyinin təyin etdiyi sözlərdən sonra işlənmək imkanı vardır.

"Mən istəyirəm:

Güllər açılırsın, güllələr açılmasın-

Ananlı, ya anası!"

Bu hissədə də tamamlıq budaq cümləsi və onun tabesiz mürəkkəb cümlələrdən ibarət budaq cümləsi ilə qarşılaşırıq. Şair Azərbaycan dilinin zənginliyindən istifadə edərək "güllər və güllələr" sözlərində fonetik səviyyədə obrazlılıqdan yararlanmış, qarşılaşdırma məna əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələri bütövlükdə budaq cümlə kimi göstərmişdir. Birinci hissədə olduğu kimi "güllələr açılmasın" cümləsinin mübtədasına aid olan təyinləri yeni sətirdə vermişdir.

"Mən istəyirəm:

Qapılar qapansın soyuq olanda hava-

Gözlər qapanmasın,

Sözlər qapanmasın!"

Burada birinci cümlə tamamlıq budaq cümləsinin baş cümləsi, ikinci cümlə obrazlılıq qrammatik səviyyədə göstəricisini özündə ehtiva edən birinci budaq cümlə "Qapılar qapansın soyuq olanda hava" və növbəti xəbərləri əmr şəklində verilmiş iki tabesiz mürəkkəb cümlələr işlənmişdir. Aydın görünür ki, budaq cümlə birləri ilə qarşılaşdırma məna əlaqəsində olan üç tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarətdir. (1.səh. 73) Şeirdə yağınlıların sönməsi ümidlərin sönməməsi, meyvələrin vaxtında dəyməsi, ağacların bol məhsuldan başını aşağı əyməsi bununla müqayisədə insanların xəcalətdən və ya gücsüzlükdən baş əyməməsi istəyi etiraf edilir. Şairin fəlsəfi düşüncələrinin təbii hadisələri ilə vəhdətdə və müqayisəli şəkildə təqdim etməsinin oxucuda-şagirdlərdə dərin izlər buraxacağına şübhə etmirik. R. Rzanın "Məndə ixtiyar olsaydı" şeirini təhlil etdikdə aydın olur ki, təkcə bu şeirdə "Mən istəyirəm" baş cümləsi ilə başlayan beş tabeli mürəkkəb cümlə işlənmişdir. Birinci və ikinci baş cümlələrin hər birinin budaq cümləsinə iki, üçüncü baş cümlənin budaq cümləsinə üç, dördüncü baş cümlənin budaq cümləsinə on dörd, beşinci baş cümlənin budaq cümləsinin tərkibinə iki cümlə daxildir. Bu mətnlə tanışlıq şagirdlərdə mürəkkəb cümlənin növləri haqqında müəyyən fikirlərin yaranmasına səbəb olacaqdır. Metodik vəsaitdə 11-ci mövzunun (2.səh.102) tabesiz mürəkkəb cümlələrə həsr edilməsi ardıcılıq prinsipi baxımından təqdirəlayiqdir. Müəllim tabesiz mürəkkəb cümlənin tədrisi zamanı motivasiyadan sonra diqqəti "Tabesiz mürəkkəb cümlə" anlayışına yönəldirə Tabesiz mürəkkəb cümlə ilə əlaqədar dərsləyin 75-ci səhifəsindəki dil qaydalarını izah edə bilər:

"Bərabərhuquqlu cümlələrin birləşməsindən əmələ gələn cümlələrə tabesiz mürəkkəb cümlələr deyilir. Tabesiz mürəkkəb cümlələr iki və daha artıq sadə cümlənin birləşməsindən əmələ gəlir.!" Dərsləkdə verilmiş bu elmi məlumat o halda yetərli sayıla bilər ki, şagirdlər sintaktik əlaqənin bir növü olan tabesizlik əlaqəsi haqqında bilgilərə sahib olsun. Şagirdlər bilməlidir ki, tabesizlik əlaqəsində tərəflər dedikdə iki bərabərhuquqlu üzv, yəni həmciins cümlə üzvləri

və bərabərhuquqlu cümlələr nəzərdə tutulur. Buna görə də tabesizlik əlaqəsi həm cümlə üzvləri, həm də tabesiz mürəkkəb cümlələr arasında ola bilər. Tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanan tərəflərin biri digərinə tabe olmur, hər biri aid olduğu sözlə əlaqələnir. Tabesizlik əlaqəsi olan tərəflər ya yalnız intonasiya, ya da intonasiya və tabesizlik bağlayıcıları vasitəsi ilə əlaqələnir. (3. səh.199) Burada tabesizlik bağlayıcıları xüsusilə diqqətə izlənilməli, şagirdlərin hələ köməkçi nitq hissələri bəhsində "Bağlayıcı" köməkçi nitq hissəsi ilə əlaqədar əldə etdikləri bilgilər təkrarlanmalıdır.

Metodik vəsaitdə dərsin məqsədi olaraq şagirdlərin "Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında qrammatik mənənn fərqləndirilməsi, tabesiz mürəkkəb cümlədə durğu işarələrindən istifadə etməsi" qoyulmuşdur. (2.səh.102) Məqsəd aydındır. Bundan sonrakı mərhələdə müəllim tədqiqat sualı kimi: "Tabesizlik anlayışı dedikdə nə başa düşürsünüz? Tabesiz mürəkkəb cümlələrin dilimizdə rolu nədən ibarətdir?" suallar səsləndirə bilər. Bu suallara cavab tapılması üçün dərsləyin 76-cı səhifəsində verilmiş 15, 16, 17-ci tapşırıqların qrup işi şəklində şagirdlərə təqdim edilməsi məqsədəmüvafiqdir. Beləki, 15-ci tapşırıq R. Rzanın "Məndə ixtiyar olsaydı" şeirində mürəkkəb cümlənin müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Bu şeirin təhlili zamanı biz burada işlənmiş mürəkkəb cümlələrin xüsusiyyətlərinə aid faktları qeyd etdik. Şübhəsiz ki, şagirdlər tabesiz mürəkkəb cümlənin bərabərhuquqlu cümlələrin tabesizlik əlaqəsi nəticəsində formalaşdığı artıq müəyyən etməyi öyrənmişlər, lakin onlar bilməlidir ki, sadəcə tabesizlik əlaqəsi və yaxud bərabərhuquqluluq tabesiz mürəkkəb cümlənin formalaşması üçün yetərli deyildir. Burada iki bərabərhuquqlu cümlənin bağlanması üçün başqa vasitələr də gərəklidir.

Metodik vəsaitdə göstərilmiş 13-cü mövzu da məhz tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir-birinə hansı vasitələrlə bağlandığını şagirdlərə izah etmək üçündür. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəflərini bir-birinə bağlayan əlaqə vasitələrindən birinin tabesizlik intonasiyası olduğu bəllidir, lakin şagirdlər bilməlidir ki, tabesizlik intonasiyası ilə birgə məna əlaqəsi və tabesizlik bağlayıcıları tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəflərini bir-birinə bağlaya bilər. Bunun üçün şagirdlər yuxarıda qeyd etdiyiniz kimi tabesizlik bağlayıcılarını yaxından tanımalıdır. Şübhəsiz ki, tabesiz mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında həll edici amil məna əlaqəsinin və tabesizlik intonasiyasıdır. Qeyd olunan fikirləri şagirdlərdə formalaşması üçün müəllim dərsləyin 82-ci səhifəsindəki tabesiz mürəkkəb cümlənin məna növləri ilə əlaqədar dil qaydalarını izah edə bilər. Dil qaydalarında yazılır:

"Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında müxtəlif məna əlaqələri vardır." (1.səh.82). Lakin bu elmi məlumatın müəllim tərəfindən sadələşdirilməsinə ehtiyac var. Yəni müəllim şagirdlərə izah etməlidir ki, təsadüfi iki sadə cümləni bir araya gətirib, tabesizlik intonasiyası və yaxud tabesizlik bağlayıcılarının köməyi ilə mürəkkəb cümlə yaratmaq mümkün deyil, iki cümlə tabesizlik əlaqəsi ilə birləşsə, o zaman onların bir araya gəlməsi müəyyən mənənn nəticəsində mümkün olur. Burada professor Q. Kazımovun bir fikrini xatırlamaq yerinə düşür: "Tabesiz mürəkkəb cümlələrin səciyyəvi quruluş xüsusiyyətləri vardır. Çox zaman tərkib hissələri arasında paralellik olur... tərəflərin paralelliyi tərəflərin əlaqələndirən mühüm vasitələrdəndir." (4, səh.281) Şübhə doğurmur ki, bu elmi məlumatlar şagirdlər tərəfindən mənimsənilsə, onların tabesiz mürəkkəb cümlənin məna növlərini müəyyən edərkən ciddi bir çətinliyi olmayacaqdır.

Nəticə olaraq şagirdlər öyrənəcəklər ki, tabesiz mürəkkəb cümlələr iki və daha artıq sadə cümlənin birləşməsindən yaranır; nisbətən yüksək intellektin dildə təzhür forması olub yazılı və şifahi nitqdə fikri daha geniş, əhatəli, dolğun və daqiq ifadə etmək üçün lazımdır. Tabesiz mürəkkəb cümlələr şifahi nitqdə daha çox istifadə edilir və fikrin daqiq ifadə olunmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.T.Hacıyev, S.Bektaşlı, Y. Hüseynova, Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün "Azərbaycan dili" (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslək, Bakı, "Şərq-Qərb", 2020
- 2.S. Cavadova, "Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün metodik vəsait" Bakı, "Şərq-Qərb" 2020
- 3.Dövlət İmtahan Mərkəzi Azərbaycan dili, Bakı, "Şərq-Qərb", 2019,
- 4.Q. Kazımov Müasir Azərbaycan dili, Bakı, "Üns" 2000
- 5.M. Ə. Əliyev "Tabeli mürəkkəb cümlələr və onların xüsusiyyətləri", "Maarif", Bakı, 1992
- 6.Ö. Tannıverdi, Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, "Elm və təhsil", Bakı, 2017
- 7.R. Hümətova, Linqvistik təhlilin elmi-metodik əsasları, "ADPU-nun mətbəəsi", Bakı, 2017

Summary

Teaching of the subordinate complex sentence according to the content line of language rules

In the article, the issues of teaching the subordinate complex sentence in the ninth grade of secondary general education schools according to the content line of language rules are considered. During the teaching of subordinate complex sentences, the methods and features of the application of language rules are explained. It is noted that subordinate complex sentence refers to equal sentences. Here, it is shown that sentences with subordinating relationship are connected by intonation or subordinating conjunctions. It is especially emphasized that the subjunctive conjunctions in such sentences should be followed carefully, and the knowledge acquired by the students regarding the auxiliary speech part "Connector" should be repeated. The question of using punctuation marks should also be taken into account when teaching complex sentences without a subordinate clause.

Key words: complex sentence, simple sentence, definition, completeness

Резюме

Обучение подчинённому сложному предложению согласно содержательной линии правил языка

В статье рассматриваются вопросы обучения придаточному сложному предложению по содержательной линии языковых правил в девятом классе средней общеобразовательной школы. В ходе обучения придаточным сложным предложениям разъясняются способы и особенности применения языковых правил. Отмечается, что подчинительное сложноподчиненное предложение относится к равноправным предложениям. Здесь показано, что предложения с подчинительными отношениями связаны интонацией или подчини-

¹ADPU-nun Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının baş müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru behrammedov@yahoо.com

тельными союзами. Особо подчеркивается, что в таких предложениях следует внимательно следить за сосллагательными союзами и повторять полученные учащимися знания относительно вспомогательной части речи «Соединитель». Вопрос об использовании знаков препинания следует учитывать и при обучении сложным предложениям без придаточного предложения.

Ключевые слова: сложное предложение, простое предложение, определение, полнота

RƏYÇI: dos. S.Abbasova